रथैव सर्वैः परितोऽभिलुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः। अजालिकुसुम्भकुशर्करादिभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम्। स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः। आवाहयेत् ताङ्कुड्यमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" हेमा० दा०मत्स्यपु०। [हेमच०।

हिरण्यकोष पु० हिरण्यस्य कोष इव। कृताकृतस्वर्णरौप्ये

हिरण्यगर्भ पु० हिरण्यं स्वर्णमयाण्डं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हेमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम् "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनूक्तेः। तुलापुरुषादिमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पिते २हिरण्यगर्भाख्ये पात्रे २उपचारात्तद्दाने ३शालग्रामसूर्त्तिभेदे च शालग्रामशब्दे दृश्यम्। तस्य दानविधिश्च हेमा०दा०मत्स्यपु० "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। हेम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। कुर्यादुपोषितस्तद्वद्धोमावाहनं बुधः। पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम्। अत्र हेमकाञ्चनद्विजाद्यग्निवादिपूजाब्राह्मणवाचनपुरश्चरणिग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिसम्भारहोमाधिवासनादिसर्वं हिरण्यगर्भादिषोडशमहादानप्रकृतिभूतं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्। "ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम्। द्वात्रिंशत्कुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत्। त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं सुरजाकृति" । कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्वर्णमयं हेमपङ्कजम् तदेव नाभिशब्दवाच्यं, त्रिभागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः। सुरजाकृति, कृष्णकृति। आज्यक्षीरातिपूरितमिति क्वचित्पाठः। तत्र घृतक्षीरे तुल्यपरिमाणे, यद्यपि घृतातिपूरितमित्युच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन यथा तत्र बहिरुच्छलति तथा पूरणीयम्। "दशान्नानि सरत्नानि दानं स्वर्णं तथैव च। हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम्। तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम्। पार्श्वतः स्थापयेत् तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम्"। दशान्नानि, दशखण्डानि, अभ्राणीति क्वचित्पाठः। तानि काञ्चनानि अभ्राकारतया, अभ्राणीति। अभ्रं खनित्रमिति केचित्, रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि, सपिटकं, मञ्जूषान्वितं बहिरिति। हेमकृष्णाजिनं बाह्यप्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः। वह्निभास्करसंयुतमिति च पाठान्तरम् "वह्निभास्करयोर्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते। वह्निभाण्यपसंयुतमिति वा पाठ तदा भाण्यपः वह्नेः"। तल्लक्षणमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं कौषेयं वस्त्रं दाताटोन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्याणि। "पद्माकारं विधानं स्यात् समन्ताद्हस्ताधिकम्। सुकान्तवलोसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम्। तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत्"। द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः। इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्थानाम्नानात् यावता यजमानस्य प्रवेशावारणोपाधिकं कुण्डं भवति तावता घटनीयं, तस्य वेदिकामध्ये लिखितचक्रस्योपरि तिलद्रोणं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत्। अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदिनादन्येद्युर्ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्वोक्तप्रभृतिकर्मशेषसमाप्तिं कुर्यात्। ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलशजलैः पूर्ववदभिषेकः, तदुच्यते। "ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मवादरवेण च। वर्णैर्विप्रोदकस्नानं स्थापितो वेदपुङ्गवैः"। वर्णैर्विप्रैः, व्याख्यातः, "शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वालङ्कारभूषितः। इमसुद्धारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः। नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च। यज्ञोक्तसुराध्यक्ष! जगद्धात्रे नमो नमः। भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः। ब्रह्माद्यस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे। नमस्ते भुवनाधार! नमस्ते भुवनाश्रय!। नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः। यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः। तस्मात् मामुद्धरास्मेद्दुःखसंसारसागरात्। एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याग्र उदङ्मुखः। सप्तिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ। जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम्"। धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तल्लक्षणञ्च तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते। तत्र दक्षिणसप्तौ धर्मराजः, वामसप्तौ चतुर्मुख इति। "गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा। कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपङ्गवाः"। अनवलोकनमन्त्रं विज्ञेयं, एतेषु, नमोटानादिषु वक्ष्यमाणेषु जातकर्मादिषु, मन्त्रयुक्तमनध्यानमात्रमाचरणीयम् "गोतमकुलजाग्रेण गुरुं सन्तोषयेत् ततः। जातकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः"। तासामभिधीयन्ते। जातकर्म१ नामकरणं२ निष्क्रमणं३ अन्नप्राशनं४ चूडाकर्म५ उपनयनं६ प्राजापत्यम्७ ऐन्द्रं